

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜASİR TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ HƏRBİ TERMINLƏRİN STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ

İxtisas: 5710.01–Türk dilləri

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Mehriban Lətif qızı Əbdürrəhimova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Rüfət Əsrəf oğlu Rüstəmov

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Babəş oğlu Kazımov

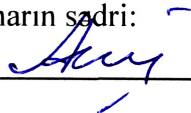
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülnarə Fəxrəddin qızı Əliyeva-Koşkun

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ruslan Məmməd oğlu Abdullayev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri:
Nadir Balaoglan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:
Zenfira Musa qızı Əliyeva

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Respublikamız dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin müxtəlif sahələrini əhatə edən leksik-terminoloji laylar, xüsusən də hərbi sahə müxtəlif istiqamətdə inkişaf edərək terminologiyanı zənginləşdirmişdir.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən ermənilərin hərbi separatizminə və Ermənistanın işğalına məruz qalan, torpaqlarının 20 faizə yaxını təxminən 30 il müddətində işğal altında saxlanan və yalnız 2020-ci ildəki 44 günlük Vətən müharibəsi, 2023-cü ildəki antiterror əməliyyatı nəticəsində öz ərazi bütövlüyü və suverenliyini təmin edən Azərbaycanda ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirilmişdir. Yüksək peşəkarlığa malik hərbi kadrların hazırlanması məqsədilə ali hərbi təhsil müəssisələri üçün nəzərdə tutulan hüquqi normativ sənədlərin, təlimat, dərslik, dərs vəsaitlərinin və s. tərtibi, ordunun maddi-texniki təchizatı, modern silahlarla təchiz olunması ən vacib məsələlərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan dövləti özünün müdafiə sənayesini formalaşdıraraq, beynəlxalq norma və standartlara cavab verən yeni silahların istehsalına başlamışdır. Bütün bu proseslər fonunda Azərbaycan dilinə çoxlu sayda yeni hərbi terminlər daxil olmuş, dilimizdə herb sənətini özündə əks etdirən terminoloji vahidlər formalaşmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan özünün strateji müttəfiqi kimi qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti ilə digər əhəmiyyətli sferalarda olduğu kimi hərbi sahədə də fəal əməkdaşlıq etmiş, ordu quruculuğunda Türkiyə təcrübəsindən geniş istifadə olunmuş, qarşılıqlı kommunikasiyalar dilimizdəki hərbi leksikaya da öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycanda herb işinin, döyüş vasitələrinin, hərbi-daxili strukturun və s. təyin edilməsində Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə formalaşmış hərbi terminlər mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, müasir türk və Azərbaycan dilçiliyində hərbi terminlərin struktur-semantik təhlili son dərəcə aktualdır. İki ölkə arasında hərbi sahədə tərəfdaşlıq əlaqələrinin getdikcə daha da genişlənməsi, Azərbaycan və Türkiyə hərbiçiləri arasında sıx kommunikasiyalar,

innovasiyalardan istifadə ilə əlaqədar olaraq dillərin hərbi leksikasında baş verən sürətli dəyişikliklər, fəal semantik proseslər dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirir.

Həmçinin terminlərin hansı üsul və vasitələrlə yaranmasının, inkişafının, bu prosesin türk xalqlarının hərbi tarixi və müasir vəziyyəti ilə əlaqəsinin, hər dövrün termin yaradıcılığı prosesinin, milli terminlərin yaranma aktivliyinin, digər dillərdən terminalma yolları və onların mənimsənilməsinin, dillərin terminologiyasının həmin sferada yeni söz və terminlərlə zənginləşməsinin öyrənilməsi zərurəti də məsələni aktuallaşdırır. Bu nəzərə alınaraq T.V.Baycanov qazax dilində hərbi leksika, Q.N.Baqautdinova başqırd dilində, Ç.Qaradcaev türkmən dilində hərbi leksika, R.A.Beybitov Sovet dövründə qırğız dilində, X.A.Dadabaev qədim özbək dilində, R. Safarov tatar dilində, Hamza Zülfikar türk dilində hərbi terminlərlə bağlı tədqiqat aparmışdır¹. Tədqiqatlarda türk dillərində bu sahə ilə bağlı terminologiyanın formalaşması, termin yaradıcılığı prosesi və inkişaf yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Türkiyə türkcəsində və başqa türk dillərində aparılan tədqiqat işləri ilə müqayisədə Azərbaycan dilində bu sahədə daha geniş tədqiqatlar aparılmış, hərbi terminologiyanın formalaşma tarixi və inkişaf yolları müəyyənləşdirilmişdir. D.Q.Baxışov, İ.Qasimov, R.Məmmədov, Y.Məmmədli tərəfindən hərbi terminologiya diaxronik və sinxronik istiqamətdə araşdırılmışdır. Hərbi terminologiyanın leksik-semantik xüsusiyyətləri xarakterizə

¹ Байжанов, Т.В. Военная лексика в казакском языке: / автореферат дис. кандидата филологических наук. / – Алма-Ата, 1973. –20 с.

Багаутдинова, Г.Н. Традиционная военная лексика башкирского языка: / автореферат дис. кандидата филологических наук. / – Уфа, 2001. –24 с.

Гараджаев, Ч. Военная лексика в туркменском языке: / автореферат дис. кандидата филологических наук. / – Ашхабад, 1978. – 27 с.;Бейбитов, Р.А.

Стратификация кыргызской военной лексики до советского периода /

Р.А.Бейбитов. – 1988. –124 с.; Дадабаев, Х.А. Военная лексика

староузбекском языке: / автореферат дис. кандидата филологических наук. / – Ташкент, 1981. –39 с.

Сафаров. Р.Т. Военная лексика татарского языка / Р.Т.Сафаров. – Казань, – 2015. –196 с. Zülfikar, H. Terim sorunları ve terim yapma yolları / H.Zülfikar. –

Ankara: – 1991. –179 s.

edilmişdir².Lakin Azərbaycan və türk dillərində hərbi terminlərlə bağlı müqayisəli aspektdə, sinxron linqvistik təhlil aparılmamışdır. Bu sahədə daxili dinamikanın yüksəlməsi, yəni hərbi terminlərin funksionallığının artması, onların funksional-kommunikativ əhəmiyyətinin artması, hərbi terminlərin variantlaşması və mənə ümumiliyi məsələləri, hərbi ünsiyyət prosesində onların işləkliyi, yaranma vasitələri və mənbələri, ümumi leksik axında hərbi söz və terminlərin rolu, mikrosahə təşkil etməsi də araşdırmanın aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir.

Dissertasiyanı aktual edən cəhətlər sırasında hərbi sferada nominasiya prosesinin prinsip və vasitələrinin, hərbi adların formalaşmasına təsir göstərən fonetik hadisələrin, qısaldılmış formaların və s. rolunun, milliləşmə proseslərində iştirak edən amillərin, nəhayət hər iki dilin hərbi leksikasında bu sahədə ümumi və fərqli cəhətlərin öyrənilməsinin vacibliyini də qeyd edə bilərik.

Hərbi leksika türk dillərində tarixən mühüm yer tutduğundan geniş tematik qruplar üzrə xüsusi incələmələr dilin bütün lüğət tərkibinin təsviri prosesini canlandırır, onun tarixi təkamülü prosesini izləmək imkanı yaradır.

Məlumdur ki, bu gün Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDK) Azərbaycanın və Türkiyənin fəal liderliyi ilə qlobal gücə çevrilməkdədir. Bu təşkilatda bir araya gələn ölkələrin müxtəlif sahələr üzrə vahid terminologiya yaratması müasir dövrün vacib çağırışıdır. Bu proses bütün ölkələr üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan hərbi sferadan başlanı bilər. Belə bir zərurət də mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı türk və

² Bağışov, D.N. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası: / filologiya elmləri namizədi dis. / – Bakı, 1990. – 157 s.; Məmmədli, Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası / Y.Məmmədli. – Bakı, – 1997. –189 s; Məmmədli, Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası // Araşdırma, esse, məqalələr / Y.Məmmədli. – Bakı, – 2009. –214 s; Məmmədli, Y. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində hərbi dəniz leksikası / Y.Məmmədli. – Bakı: BAH dənizçilik məktəbi nəşri, – 1999.-180 s.; Qasımov, İ. Azərbaycan dilində hərbi leksika. Monoqrafiya / İ.Qasımov. – Bakı, – 2013. –214 s; Məmmədov, R.F. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafı / R.F.Məmmədov. – Bakı: Nurlan, – 2012. –152 s.

Azərbaycan dillərinin hərbi leksik və terminologiya sistemidir. Bu obyektin tərkibinə müasir hərbi leksikanın semantik və struktur xüsusiyyətləri, həmin dillərin lüğət tərkibində ayrıca bir lay kimi çıxış edən və xalqların qədim hərbi tarixini əks etdirən leksik-terminoloji vahidlərin meydana gəlməsi və inkişaf dinamikası daxildir.

Tədqiqatın predmetini isə Azərbaycan və türk dillərinin hərbi leksikasının leksik-semantik, etimoloji və terminoloji baxımdan formalaşması, sabitləşməsi və inkişafının müqayisəli təhlili təşkil edir. Bu predmet çərçivəsində hərbi terminlərin mənbəyi, formalaşma üsulları, mənaca dəyişməsi, müasir dil sistemində funksional tətbiqi və s. araşdırılır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Elmi problemin çoxşaxəliliyi onun hər bir sahəsinin ayrıca öyrənilməsinə yol açır. Ona görə də müdafiyyə təqdim edilmiş dissertasiya işinin əsas məqsədi türk və Azərbaycan dillərində işlənən hərbi terminləri bütün istiqamətlərdə deyil, əsasən forma, məzmun və funksiya xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsində araşdırmaqdan ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

-Müasir türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminləri üzə çıxararaq sistemləşdirmək;

-Problemlə bağlı elmi ədəbiyyatın təhlilini aparmaq, türk və Azərbaycan dilçiliyində hərbi terminlərin tədqiqi tarixini araşdıraraq həmin sahə leksikası (hərbi sözlər və terminlər) haqqında elmi qənaətləri müəyyənləşdirmək;

-Hərbi terminlərin əmələ gəlmə tarixini izləməklə həmin leksik layın türk və Azərbaycan dillərinin qrammatik və leksik quruluş potensialında tutduğu mövqeyi göstərmək;

-Türk və Azərbaycan dillərində hərbi leksikanın fonetik-fonoloji, leksik-semantik, morfem-morfoloji səviyyələrini müqayisəli tədqiq etmək;

-Alınma hərbi leksik-terminoloji vahidlərin, derivasiya əlaqələrini, aktiv işlənməsini, sözlərin məna inkişafını, mənimsənilmə prinsipləri və yollarını müəyyənləşdirmək;

-Hərbi terminlərin mövcud struktur-semantik xüsusiyyətlərini, onların müxtəlif variantlarını müəyyənləşdirmək;

-Hərbi sferada istifadə olunan sahəvi sözlərin funksional xüsusiyyətlərini sistemləşdirmək;

-Müqayisə edilən dillərdə arxaikləşmiş hərbi leksik vahidləri seçərək təhlil etmək, onların bir-birinə təsirini müəyyənləşdirmək, hərbi terminlərin yaranma prosesini öyrənmək, müvafiq dillərdə xalqların tarixi ilə əlaqədar olaraq hərbi terminlərin inkişaf və funksionallaşma xüsusiyyətlərini araşdırmaq, adlandırma prinsiplərini təyin etmək;

-Türk və Azərbaycan dillərinin hərbi leksikasının linqvistik xüsusiyyətlərinin oxşar və fərqli əlamətlərini aydınlaşdırmaq, əsas səciyyəvi cəhətlərini müəyyən etmək, yaranan paralellərin aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyada irəli sürülmüş müddəalar elmi tədqiqatın xarakterinə uyğun olaraq təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarının tətbiq edilməsi ilə araşdırılmışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

-Hərbi terminlərin kifayət qədər spesifik linqvistik əlamətləri mövcuddur və bu keyfiyyətlər kompleksi onların xüsusi leksik vahid kimi götürülməsini şərtləndirən əsas amildir.

-Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin təşəkkül və inkişaf prosesinin izlənilməsi onların bu prosesdə mühüm leksik-qrammatik dəyişikliklərə məruz qaldığını göstərir.

-Tədqiqatın obyektini kimi seçilən dillərin lüğət tərkibində hərbi terminlərin məhsuldarlığı, onların özünəməxsus əmələgəlmə vasitələri və struktur-semantik xüsusiyyətləri müşahidə edilir.

-Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin müqayisəli aspektdə öyrənilməsi termin yaradıcılığı prosesini aydınlaşdırmağa imkan verir.

-Hər bir hərbi terminin hərbi-inzibati sahənin kommunikativ və idrak fəaliyyəti faktı kimi nəzərdən keçirilməsi onların struktur-semantik və funksional aspektlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

-Bu sahə ilə bağlı tematik qruplar, mikrosahələr hərbi terminologiyanın sistemliliyini özündə əks etdirir.

-Hərbi terminologiyada metaforlaşma prosesinin qanunauyğunluqları məcaziləşmiş vasitələrin roluna əsasən

dəqiqləşdiriləşdirilir.

-Semasioloji hadisələr (çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və s.) hərbi terminlərin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

- Türk və Azərbaycan dillərində hərbi leksikanın leksik-semantik təhlili müasir siyasi diskursda hərbi terminlərdən istifadənin optimal yollarını təyin edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda hərbi leksikanın linqvistik əsasları, onların əmələgəlmə yolları və üsulları, mənə və vəzifələri, işlənmə formaları, qrammatik-funksional səviyyələri müqayisəli aspektdə araşdırılmışdır. İlk dəfə olaraq sistemli şəkildə iki qohum dillərin zəngin materialları əsasında hərbi terminlərin təkamül yolu izlənilmiş, terminlərin dillərin lüğət tərkibindəki yeri, hərbi terminologiyanın kateqorial-qrammatik əlamətləri, leksik-semantik xarakteristikası, tematik qrupları müəyyənləşdirilmiş, əmələgəlmə vasitələri, tərkibi, komponenti, həmin strukturda özünü göstərən semasioloji hadisələrin funksional səciyyəsi, mətnyaratma aktivliyi və eləcə də leksikoqrafik cəhətləri təhlil olunmuşdur. Bununla yanaşı, hər iki dildə hərbi terminlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri, strukturu, semantik və funksional əlamətləri araşdırılmışdır. Elmi araşdırma zamanı türk və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında hərbi leksikanın sistemli müqayisəli linqvistik təhlilinə geniş yer verilmiş, ümumtürk dövrünün hərbi leksikası, həmçinin müasir hərbi terminlər müvafiq tematik qruplara ayrılaraq müqayisə olunmuş, həm struktur, həm semantik-funksional cəhətdən onların ümumi və fərqli əlamətləri üzə çıxarılmış, leksik-terminoloji vahidlərdə baş verən dəyişikliklər müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda iki qohum dilin hərbi terminlərinin yaranma mənbələri və üsullarının nəzəri əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Hərbi terminlərin forma, məzmun və funksiya planlarında təhlili nəticələrinin verdiyi nəzəri müddəalara əsaslanaraq türk və Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji quruluşu ilə bağlı elmi-nəzəri səciyyə ümumiləşdirilmişdir. İrəli sürülmüş nəzəri müddəalar hərbi leksikologiyanın ümumi nəzəri əsaslarının yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqatdan terminologiyanın, o cümlədən

Azərbaycan və türk dilinin hərbi terminologiyasının nominasiya prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatda öz əksini tapmış elmi nəticələrdən və faktiki materiallardan proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, eləcə də hərbi fəaliyyət sahəsində istifadə oluna bilər. Bununla yanaşı araşdırma praktik cəhətdən türk və Azərbaycan dili terminologiyasının tədrisinin təkmilləşməsinə, hərbi sahə ilə bağlı yeni tipli lüğətlərin tərtib olunması zamanı istifadə imkanlarını genişləndirir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Araşdırmanın əsas nəticələri Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi müxtəlif elmi nəşrlərdə dərc olunmuş məqalələrdə, elmi konfranslardakı məruzə və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Türk filologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 7 səhifə (10, 943), birinci fəsil 38 səhifə (74, 208), ikinci fəsil 38 səhifə (66,867), üçüncü fəsil 48 səhifə (79, 397), nəticə 3 səhifə (4, 855), ədəbiyyat siyahısı 10 səhifə təşkil edir. Ümumilikdə dissertasiya işi 147 səhifədən, 236,270 işarədən ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Hərbi terminlərin struktur və leksik-semantik xüsusiyyətləri**” adlanır. Bu fəsil dörd paraqrafdan ibarətdir.

Birinci fəslin birinci paraqrafı “**Hərbi terminlərin türkologiyada tədqiqi problemləri və inkişaf xüsusiyyətləri**” adlanır. Türk dillərində hərbi terminlərin yaranma tarixi çox qədimdir. Bu nəzərə alınaraq hərbi terminlərin yaranma tarixi, inkişaf xüsusiyyətləri türk, qazax, türkmən, özbək, qırğız, Azərbaycan, başqırd və tatar dillərində tədqiq edilmişdir. Hərbi terminologiyanın geniş şəkildə araşdırılmasının əsas səbəbi dövlətçiliklə bilavasitə əlaqəli şəkildə inkişaf etməsi, ümumişlək sözlərin terminləşərək terminologiyaya daxil olması və bu terminlərinin linqvokulturoloji xarakter daşmasıdır.

Müstəqillik illərində İ. Qasimov, R.Məmmədov Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafını izləmiş, hərbi terminologiyanın yenidən qurulması, mənşəyi və quruluşu məsələlərini araşdırmışdır³.

M.Seyidov rus və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin izahlı lüğətini,⁴ A.Donuk “Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler” lüğətini hazırlamış,⁵ eləcə də bir sıra hərbi lüğətlər nəşr edilmişdir.⁶

Dissertasiyanın bu paraqrafında hərbi leksikanın formalaşma

³ Qasimov, İ. Azərbaycan dilində hərbi leksikanın təşəkkülü və inkişafı / Bakı: 2003. –174 s.; Məmmədov, R.F. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində hərbi terminlərin inkişafı / R.F.Məmmədov. – Bakı: Nurlan, – 2012. –152 s.

⁴ Seyidov, M.M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti / M.M.Seyidov. – Bakı: Azər nəşr, – 1993. –336 s.

⁵ Donuk, A. Eski Türk devletlerinde idari-askeri ünvan ve terimler / A.Donuk. – İstanbul: – 1988. –152 s.

⁶ Военный русско-турецкий словарь. – Москва: – 1942. –587 s.; Бочкарев, П.С. Военный турецко-русский и русско-турецкий словарь / П.С.Бочкарев. – Москва: – 1940–208 s.; Военный энциклопедический словарь. – Москва: – 1957. –1024 s.; Rusça-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü. – Ankara, – 1953. –286 s.; Турецко-русский военный словарь. – Москва: Воениздат, – 1968. –480 с.; Azərbaycan-Türkiye Türkçesinde askeri-deniz sözlüğü. – Bakı, – 2000. –154 s.; Kip Selahaddin, A. Askeri Kamus / Kip Selahaddin A. – İstanbul: – 1939. –424 s.; Karakuzu, S.H. Askeri terimler / S.H.Karakuzu. – İstanbul: – c. I, II, III. – 1955. – 1070 s.; Rusca-Azərbaycanca qısa hərbi lüğət. – Bakı: –1998. – 154 s.

tarixi və inkişaf xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilmişdir. Hərbi sözlərdən ibarət tarixi dil materialları qədim türk dilli abidələrdə geniş dairədə işlənmişdir. Türk xalqları üçün ortaq olan Orxon-Yenisey abidələri, M.Kaşğarının “Divan”ı, oğuz abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”, Azərbaycan yazılı və şifahi ədəbiyyatı kimi qaynaqlar müqayisə edilən türk və Azərbaycan dillərinə məxsus tarixi hərbi sözləri öyrənmək üçün zəngin material verir.

Orxon-Yenisey mətnlərində qədim hərbi sözlər öz əksini tapmışdır: *sü* (qoşun), *sülə* (qoşun çəkmək), *ok* (ox), *sanun* (sərkər-də), *er* (həçrbçi, döyüşçü) və s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında hərbi terminlər daha çox işlənmişdir. O dövrdə geniş şəkildə işlədilən döyüş, savaşı prosesini və orada işlədilən alətlərin adlarını bildiren *sapan*, *cida*, *gürz*, *yay*, *ox*, *dəyəmək*, *topuz* anlayışları artıq arxaikləşmiş terminlərdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində oğuz mənşəli hərbi sözlər çoxdur: *alay*, *gözcü*, *yaraq*, *yağı*, *sancak* (bayraq), *oxçı*, *tuğulğa* (şdem) və s. Dastanda hərbi terminlərin əsasını milli vahidlər təşkil edir. Bir sıra qeyri-türk mənşəli hərbi terminlərə də abidənin dilində təsadüf olunur ki, bunlar mətnə sonradan əlavə olunmuşdur.

Mahmud Kaşğari “Divan”ının leksikasının tarixi-genetik layı əsasən türk mənşəlidir. Burada silah adlarından *aşuk/yaşuk* (dəbilqə), (I, 239), *bügdə/bükdə* (xəncər) (I, 105), *kalkan* (qalxan) (I, 432), *süngü* (mizraq, nizə) (III, 319) və s. adlarını çəkmək olar.⁷

Beləliklə, hərbi terminologiya özünəməxsus struktur, semantik, leksik və funksional xüsusiyyətlərə malikdir və nəticədə türk və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını göstərir. Bir çox hərbi sözlər funksional planda tematik baxımından tarixizm və arxaizmlərdən ibarətdir, bunlar dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsini təşkil edir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci paragrafı “**Müqayisə edilən dillərin lüğət tərkibində hərbi terminlərin yeri**” adlanır. Hərbi sahənin özünəməxsus terminoloji sistemi mövcuddur. Terminlər hərbi işi, döyüş sursatlarını, hərbi-daxili strukturu

⁷ Kazımov, İ. Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri /İ.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 384 s.

müəyyənləşdirən başlıca ifadə vasitələrindən biridir. Bütün dillərdə termin hərbi arenada bu göstərilən funksiyanı da yerinə yetirir. Azərbaycan və türk dillərində hərbi termin yaradıcılığı həm daxili resurslar hesabına leksik-semantik yolla, morfoloji və sintaktik üsulla gerçəkləşir, başqa bir tərəfdən alınmalar, kalkaetmə və qısaltmalar da terminyaradıcılığı prosesini fəallaşdırır.

Hərbi sözlər leksik-terminoloji vahiddir. Müqayisəyə cəlb edilən dillərin hərbi leksik sistemi ilə tanışlıq onların leksik mənalарının əsas tiplərini, struktur-semantik bölgülərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Deməli, hərbi sözlər də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dil faktlarının müəyyən sistemidir.

Leksik sahədə hərbi leksika hər yerdə yayılan, hər yerdə işlənən söz qrupu kimi götürülür. Bu leksika müxtəlif xalqların həyatında mühüm rola malikdir. Ona görə ki, dünya sivilizasiyasının tarixi və müasir dövrün reallıqları hərbi işinin önəmini hər zaman təsdiqləyir. Bu önəm iki qohum xalqın – türk və Azərbaycan xalqlarının tarixində də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Həmin ölkələrdə hərbi işinin inkişafı xalqların həyatını təmin edən müstəqil bir sahə kimi formalaşmışdır.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü paragrafı “**Hərbi terminlərin struktur əlamətləri**” adlanır. Leksik-terminoloji vahidlərin strukturundan danışarkən yalnız onun morfem tərkibi araşdırılır. Sözü quruluşu söz köklərinin və söz kökü ilə qrammatik-morfoloji şəkilçinin əlaqə və münasibətindən asılıdır.

Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlər strukturca bir sözdən, bir neçə sözdən ibarət ola bilər:

I. Sadə quruluşda hərbi terminlər leksik-semantik üsulun köməyiylə yaranır.

II. Düzəltmə quruluşda olan hərbi terminlər morfoloji üsulun iştirakı ilə yaranır. Düzəltmə quruluşlu hərbi terminləri həmin əlamətə görə belə qruplara ayırmaq olar:

1) Milli mənşəli şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn hərbi terminlər: *çabukluk, dalğış, topçu, köməkçi* və s.

2) Ərəb və fars mənşəli sözlərə türk mənşəli şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn hərbi terminlər: *cepheci, hedefci, mermiçi* və s.

3) Avropa mənşəli sözlərə Azərbaycan mənşəli şəkilçilər artırmaqla düzələn hərbi terminlər: *desantçı, minalama* və s.

4) Hər iki dildə istifadə olunan müxtəlif mənşəli sözlərə şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn hərbi terminlər: *sürtünmə, dolduruş, döğüş, dövme* və s.

III. Mürəkkəb quruluşda olanlar: *başkomutan* (başkomandan), *uçak savar* (zenit topu), *genel kurmay* (ştab generalı) və s.

Müqayisə edilən türk dillərində hərbi leksikanın az bir qismini də önşkilçili hərbi terminlər təşkil edir: *avtorotasiya* (A) - *otorotasion* (T), *antitank mayın* (mina), *barograf, hidrotaktika* və s.

Semasioloji xüsusiyyətlər hərbi terminlərə xas olan əsas keyfiyyətlərdəndir. Tarixi inkişaf o həddə gətirib çıxarır ki, hərbi terminlərin də enantiosemiyası dəyişir, inkişaf edir, yeni semantik çalarlar əldə edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin dördüncü paragrafı “**Hərbi terminlərin nominasiya prinsipləri və vasitələri**” adlanır. Hərbi leksika müqayisə edilən dillərdə aşağıdakı nominasiya vasitələri ilə ifadə olunur.

Nominasiyanın leksik vasitələri. Hər hansı hərbi anlayış leksik vahidlərlə ifadəsini tapır. Məsələn, emir (T), əmr (A) və s.

Nominasiyanın morfoloji vasitələri. Bu vasitə ilə terminin düzəltmə forması yaranır. Məs.: emirname, bölük (T), nişançı (A).

Nominasiyanın sintaktik vasitələri. “*Emir*” (əmr) nominasiyasının sintaktik vasitələri kimi iki komponentli və çox komponentli söz birləşmələri çıxış edir. Məsələn, feili söz birləşmələri: emir almaq, emri təkrarlamak, emri etmək (T), əmr vermək, əmri pozmaq (A).

Çox komponentli struktur: komutanın emriylə yerinə getirmək, hükmü hər zaman üçün müteber emir, iləri doğru kaydırmaq (T).

Hərbi leksikanın özünəməxsus semantik qrupları, nominasiya sistemi və prinsipləri vardır. Məs.: hərbi idarə və təşkilat adları, qoşun növləri və hərbi hissə adları, hərbi texnika, silah və sursat adları, hərbi geyim və döyüşçü ləvazimatlarının adları və s.

Leksik-semantik cəhətdən hərbi leksikanı aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar: hərbi hərəkətin tətbiq olunduğu yer adları, hərbi hərəkət vasitələrinin adları, hərbi, ordu hissə və bölmələrinin adları və s. Beləliklə, həm türk, həm də Azərbaycan dillərində hərbi

terminlərin bir çoxu bu dillərin öz bazası əsasında semantik qanunauyğunluğa əsaslanmaqla formalaşdırılmışdır. Türk və Azərbaycan dillərində ümumişlək sözlər və hərbi sahədə istifadə olunan leksik-terminoloji vahidlər yenidən məna yükünü dəyişərək hərbi anlayışları ifadə etmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Hərbi termin yaradıcılığı prosesi və mikrosahələr**” adlanır. Bu fəslin birinci paragrafı “**Hərbi terminlərin yaranma vasitələri və mənbələri**” adlanır. Təhlillərdən aydın olur ki, həm türk, həm də Azərbaycan dilində hərbi leksik-terminoloji vahidlər dilin daxili imkanları və alınmalar hesabına yaranır. Dilin daxili imkanları hərbi termin yaradıcılığı üçün mühüm bir mənbədir. Bu mənbə qarşılaşdırılan dillərin daxili qanunauyğunluqları əsasında meydana çıxır. Türk və Azərbaycan dilində terminlər əsasən leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatur üsulları ilə yaranır.

Hərbi termin yaradıcılığında leksik-semantik üsulun, leksikləşmə prosesinin mühüm rolu vardır. Leksikləşmə prosesində hərbi sahəyə dair söz və söz birləşmələrinin tərkibində müəyyən leksik-qrammatik dəyişikliklər yaranır. Məsələn, *silaha sarılma, hedef alma, həmhüdə, başkomutanlıq* və s.

Leksik-semantik üsulla hərbi termin yaradıcılığı müqayisə edilən dillərin tarixi inkişaf prosesi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu sözlərin mənası xüsusiləşərək hərbi terminə çevrilir. Xüsusiləşmə, semantik diferensiasiya dilin bütün təbəqələrində müşahidə olunan əhəmiyyətli komponentdir.

Ə.A.Rəsulov türk dilinin leksikologiyasını və tərcümə məsələlərini araşdırarkən transformasiyaları “leksik, leksik-qrammatik və qrammatik transformasiyalara” ayırır, eyni zamanda “kalka yaratmanı da leksik transformasiyanın növlərindən biri kimi göstərir”⁸.

Müqayisə edilən dillərdə morfoloji üsulla söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, o cümlədən, yeni hərbi terminlərin yaradılmasında xüsusi rola malikdir. Hərbi termin yaradıcılığında

⁸ Rəsulov Ə.A. Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi / Ə.A.Rəsulov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 159 s.

iştirak edən morfoloji göstəricilər əsasən həmin dillərin özünə məxsusdur. Məsələn, *nişancı* (atıcı), *bekçi* (gözetçi, keşikçi, qarovulçu), *gözlemci* (müşahidəçi), *tankçı* (tankçı), *topçu* (topçu), *bələdçi*, *nişançı*, *birlik* (qoşun), *barutluk* (barıt qabı) və s.

Müqayisə edilən dillərdə çoxkomponentli hərbi terminlərin mürəkkəb semantik strukturu vardır. Bunlar struktur cəhətdən üç yerə ayrılır: nüvə; periferik və köməkçi sahə.

Sintaktik üsulla yaranan hərbi terminlərdə çoxkomponentlilik diqqəti çəkir. Belə birləşmələrdə bəzən terminə verilən tələblər gözlənilmir, elmi dildən gələn mürəkkəb komponent özünü göstərir, lakin hərbi sahədəki anlayışlar bu cür quruluşlu terminlərin məna və mahiyyətini dəqiq əks etdirir. Struktur cəhətdən müqayisə edilən dillərdə törəmə hərbi terminlər əksəriyyət təşkil edir. Məsələn, *askeri pakt*, *askeri terör*, *askeri güc kullanmak*, *askeri ultimatom*, *askeri organlar*, *askeri akademi*.

Söz birləşməsi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik sintaktik vahiddir. Bu sintaktik vahidlər birinci, ikinci və üçüncü növ ismi birləşmələrə ayrılmışdır⁹. Söz birləşməsi şəklində olan hərbi vahidləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I növ ismi birləşmə şəklində terminlər: *gizli (siyasi) örgüt (siyasi dəstə)*, *makinelı tüfek (pulemyot qurğusu)*, *atlı birlik (süvari qoşun)* və s.

II növ ismi birləşmə şəklində terminlər: *el bombası (qranat, qumbara)*, *keşif uçağı (kəşfiyyatçı təyyarə)*, *savaş uçağı (qırıcı təyyarə)* və s.

III növ ismi birləşmələr şəklində olan terminlər: ordunun qəhrəmanlığı, hərbin gücü və s.

Sintaktik yolla hərbi termin yaradıcılığında iki və daha artıq sözün semantik və qrammatik baxımdan birləşməsi əsasında yaranan leksik-terminoloji vahidlər nəzərdə tutulur.

İkinci fəslin ikinci paragrafı “**Hərbi terminalma prosesı**” adlanır. Hər bir dilin leksik sistemində alınma sözlər çox mühüm rol

⁹ Садыгова, С. Терминологические словосочетания в Азербайджанском литературном языке/ С. Садыгова, Баку: Елм, – 2007. – 160 с.

oynayır, tarixi proses kimi bütün dövrlərdə davam edir və dilin leksik sisteminin müəyyən faizini təşkil edir. N.Məmmədli terminlərin alınmasında sosiolinqvistik amilləri kimi dil əlaqələri, ikidillilik, dillərin qarşılıqlı təsiri, interferensiyasını qeyd etmişdir¹⁰.

Bütün sahələrdə olduğu kimi hərbi sahədə də alınma terminlərdən geniş istifadə edilir. Bir faktı danmaq olmaz ki, hər iki dilin hərbi leksik sisteminə ekstralinqvistik amillər çox böyük təsir göstərməkdədir. Terminalma - başqa dillərdə işlənən leksik vahidlərin hər hansı başqa dilin terminoloji sisteminə daxil olaraq geniş şəkildə işlənməsi prosesidir. Alınma hərbi terminlərin böyük əksəriyyəti hazır formada alınır. Məs.: ərəb və fars dillərindən: *silah, atəş, dava, düşman* və s.; fransız dilindən: *abordac, avanqard* və s.; italyan dilindən: *avariya-qəza, qvardiya, qumbara* və s.; ispan dilindən: *armada, müşket* və s.; yunan dilindən: *avtomat, antidoti-antidotlar, epidemiya* və s.; latın dilindən: *aqressiya-təcavüz, adyunkt* və s.; holland dilindən: *admiral-admiral, bosman* və s.; alman dilindən: *akselbant, ballistik, blokhauz* və s.; rus dilindən: *polkovnik, podpolkovnik, mayor, kapitan, rotmistr, kontr-admiral, paqon* və s.; ingilis dilindən: *leytenant, battery (batereya)* və s.

Müqayisə olunan dillərin lüğət tərkibindəki hərbi leksikanın çox böyük bir hissəsini ərəb və fars, fransız, alman, holland, yunan, latın, ispan və ingilis dillərindən alınma hərbi terminlər təşkil edir. Hər iki dilə fransız dilindən keçən hərbi terminlərin sayı daha çoxdur. Bu da türk dövlətləri ilə Fransa dövlətinin hərbi əlaqələrinin daha geniş olması ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dili ilə müqayisədə Türkiyə türkcəsində hərbi alınma terminlər daha çox milliləşmişdir. Bu dillərə keçmiş hərbi terminlər ümumhərbi, hərbi-siyasi və hərbi-tarixi xarakterli söz və ifadələrdən ibarətdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü paragrafı “**Hərbi terminologiyanın zənginləşməsində kalka və abreviaturların rolu**” adlanır. Kalka üsulundan hərbi termin yaradıcılığında geniş istifadə olunur. Kalka üsulu ilə hərbi terminoloji vahidlər yaradılar-

¹⁰ Məmmədli, N. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2017. – 487s.

kən əsas rolu sözlərin quruluşu oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi yaranır. Həmin üsulla meydana çıxan yeni hərbi ifadələr dilin öz daxili resursları əsasında əmələ gəlir. Kalka başqa dildən alınan sözün və ya ifadənin hazır formada götürülməsi deyil, onun mənacə və strukturca tərcümə olunaraq milli dilin vahidlərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Məsələn, ingilis dilindəki “human rights” ifadəsinin Azərbaycan dilində “insan hüquqları”, türk dilində “insan hakları” şəklində işlənir. Burada anlayış xarici mənbədən gəlsə də, terminin forması milli dilin söz ehtiyatı hesabına yaradılmışdır. Eyni müddəə türk dilindəki *hukuk devleti*, Azərbaycan dilindəki *hüquqi dövlət*, türk dilindəki *ifadə özgürlüğü*, Azərbaycan dilindəki *söz və ifadə azadlığı*, türk dilindəki *enerji güvenliği*, Azərbaycan dilindəki *enerji təhlükəsizliyi*, türk dilindəki *kamuoyu*, Azərbaycan dilindəki *ictimai rəy*, türk dilindəki *sosyal devlet*, Azərbaycan dilindəki *sosial dövlət* ifadələrinə də aiddir. Türk və Azərbaycan dillərinin terminologiyasının formalaşmasında kalkalar tarixən xüsusi yer tutmuşdur. Xüsusən hüquq, ictimai-siyasi, fəlsəfi və texniki sahələrdə çoxsaylı anlayışlar məhz kalkalaşdırma yolu ilə yaradılmışdır.

Türk və Azərbaycan dillərinin hərbi leksikasının zənginləşməsində abreviaturaların da rolu böyükdür. Abreviaturaların yaranmasının əsas səbəbi mürəkkəb terminlərin gündəlik elmi və rəsmi ünsiyyətdə istifadəsinin çətinliyi, eləcə də informasiyanın operativ ötürülməsi ehtiyacıdır. Xüsusən hərbi, sənədləşmə, media, elmi məqalələr və rəsmi çıxışlarda qısaltmalar kommunikativ səmərəliliyi artırır.

Azərbaycan hərbi terminologiyasında abreviaturalar əsasən dövlət qurumları, struktur bölmələri, texnika və strateji anlayışları ifadə edir. Məsələn: SQ – Silahlı Qüvvələr, MN – Müdafiə Nazirliyi, HHQ – Hərbi Hava Qüvvələri və s.

Türk və Azərbaycan dillərinin hərbi terminologiyasında abreviaturalar sadəcə texniki qısaltmalar deyil, operativ idarəetmənin, hərbi nizam-intizamın və terminoloji dəqiqliyin vacib alətləridir. Onlar hərbi dilin funksionallığını artırır, əməliyyatlarda sürət və dəqiqliyi təmin edir, eyni zamanda milli hərbi terminoloji sistemlərin müasir tələblərə uyğun inkişafına xidmət edir.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin dördüncü paragrafı ”**Hərbi leksikanın mikrosahələri**” adlanır. Hərbi leksikanın mikrosahələri genişdir. Bu sahələri əhatə edən həmin terminlərin əksəriyyəti qoşun və ordu bölmələri ilə bağlıdır. Bunları mikrosahələr üzrə qruplara bölmək olar:

1) ordu növlərinin adları: *tabur (batalyon), bölük (rota, eskadron)* və s.

2) rütbə adları: *acem (2-ci dərəcəli əsgər), er (1-ci dərəcəli əsgər), onbaşı (yefreytor)* və s.

3) hissə adları: *manga (bölmə), makineli tüfək kolu (pulemyot bölməsi)* və s.

4) silah adları: *ağır makinalı tüfək (pulemyot), piyade top (qoşun puşkası)* və s.

5) mövqe (pozisiya) terminləri: *istehkam, blindaj, səngər* və s.

Hərbi sahədə termin yaradıcılığı terminləşmə (transterminləşmə, reterminləşmə və determinləşmə), milli dilin leksik bazası əsasında, terminalma (birbaşa, dəyişmə) vasitələri ilə gerçəkləşir. Azərbaycan dilinin hərbi terminləri ilə müqayisədə türk dilinin hərbi terminologiyasında millilik daha güclüdür.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “**Hərbi terminologiyada semasioloji hadisələrin təzahürü**” adlanır və dörd paraqrafdan ibarətdir. Üçüncü fəslin birinci paragrafı “**Hərbi leksikanın funksionallaşmasında daxili dinamika prosesi**” adlanır. Türk və Azərbaycan dillərinin hərbi terminlərinin formalaşması və funksionallaşmasında iki üsul mühüm rol oynayır: 1) dilin daxili imkanları, 2) özgə dil elementləri. N. Məmmədli yazır: “ Beləliklə, alınma müəyyən müddət ərzində dildə mövcud olan müxtəlif əcnəbi dil elementlərinin məcmusu yox, fasiləsiz bir prosesdir, o, sosial mədəni-tarixi səciyyə daşıyır”¹¹. Hər iki dildə hərbi terminlərdə işlənən alınmalarda funksionallaşma ilə bağlı iki başlıca xüsusiyyət – onların spesifikliyi və ümumişlək xarakter daşması geniş müşahidə

¹¹ Məmmədli, N. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2017. – 487 s.

olunur.

Müqayisə edilən dillərin hərbi terminlərinin zənginlik qazanmasında adi-məişət sözlərinin terminləşməsi dil vahidinin ifadə sahəsində mənə dəyişikliyi və dəqiqləşdirmə prinsipinə görə xarakterizə edilir. Məsələn, hər iki dildə *ameliyat/əməliyyat* tibbi sahədə də, hərbi sahədə də işlənir.

Türkiyə Respublikası ilə müqayisədə Azərbaycanda 90-cı illərdən sonra gedən ictimai-tarixi proseslər bu dilin lüğət tərkibində yeni hərbi terminlərin daxil olmasına və bu terminlərin geniş işləklilik qazanmasına şərait yaratmışdır.

Hər iki dildə hərbi terminlərin mənə yükü zəngindir. Hərbi terminlərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri çoxmənalılıqdır. Çoxmənalılıq qrammatik formaca söz birləşməsinə uyğun gələn terminlər üçün səciyyəvidir. Terminlərin çoxmənalılığı məcazlaşma prosesində ortaya çıxır. Məsələn, “ağız” sözü türk hərbi terminlərinin (söz birləşməsi şəkildə) sonunda işlənir: *dörtyol ağzı, gaz ağzı* və s.

Hərbi terminlərin sinonimliyi özünü göstərir: *akım-cereyan; amir-başkan-komutan-kumandan-müdir-reis-adli* və s.

Hər iki dilin hərbi terminləri üçün əsas xüsusiyyətlərdən biri türklərə məxsus vahidlərin daha çox milliliyidir. Türk dilində milli terminlərə daha çox üstünlük verilir, müasir Azərbaycan dilində isə belə terminlərin böyük əksəriyyəti rus-Avropa dillərindən alınmadır. Məs.: *geçit alayı* (T) - *parad* (A) və s.

Müqayisə edilən qohum dillərdə yeni əmələ gəlmiş hərbi leksik-terminoloji vahidlər dilləri həm quruluş, həm də anlayış (məzmun) baxımdan zənginləşdirmişdir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci paragrafı “**Hərbi leksikanın variantlaşması və mənə ümumiliyi məsələləri**” adlanır. Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərinin variantlarının təzahür imkanları genişdir. Variantlar 1. sözün səs kompleksinə və ya səs tərkibinə, həmçinin də sözün tələffüz şəraitinə görə: *alternator - alternatör, amiral* (T) - *admiral* (A); 2. fonemlərə görə, söz fərqləndirici funksiyaya görə: *anod - anot*; 3. vurğunun yerinə görə: *nöbet-nöbet*; 4. forma yaradan şəkilçilərə görə: *emrlər* (əmrilər); 5. hal şəkilçilərinə görə: *tabançadan-tapançadan*; 6. sözdə səs düşümü hadisəsinə görə: *harta - harita* və s.

Hərbi sözlərin variantları eyni köklü sözlərdən müxtəlif qrammatik vasitələrlə yaranır. Lakin eyni köklərdən müxtəlif qrammatik vasitələrlə düzələn sözlərin hamısı variant olmur. Demək, variantla eyni köklü sözləri eyniləşdirmək olmaz.

Türk dillərinə dair hərbi lüğətlərdə termin-variantlara daha çox rast gəlmək olur. Termin variantlar eyni sözün müxtəlif şəkildir. Terminin tərkibində bir qədər dəyişmə müəyyən fonetik fərqlə müşahidə olunur. Məs.: *köprü-körpü*

Hərbi terminlər sistemində fonetik və orfoqrafik variantlar daha geniş yayılmışdır. Həmin variantlar səslərin fonetik tərkibi və tələffüz şəraitləri ilə səciyyələnir. Fonetik qanun və hadisələr də burada öz təsirini göstərir.

Səs düşümü hadisəsi nəticəsində hərbi terminin tərkibindən bu və ya başqa səs düşür. Səs düşümünün söz daxilində əmələ gəlməsi səslərin tutduqları mövqe və münasibətlə, eləcə də səslərin güc iyerarxiyası ilə bağlıdır. Belə ki, hərbi nitq prosesində bəzi səslər gücünü itirir və əvvəlki mövqeyində qala bilmir. Məs.: *ürkün / ürkü*.

Səsartımı hadisəsi nitq prosesi ilə əlaqədar meydana çıxır, alınma hərbi sözlərdə müşahidə olunur, sözün səs cildində türk dilinin nitq prosesi ilə uyğunlaşa bilməyən səs birləşməsi iştirak edir. Məs.: *matra / matara, kıy / kıyı, sadme-sademe*

Hərbi terminin tərkibində nitq səslərinin biri digərinə keçə bilər. Belə dəyişmə nitqin təsirinə, iyerarxiyasına, güclülük-zəiflik prinsiplərinə əsaslanan bir sistem üzrə özünü göstərir. Məs.: a-ı keçidi: *tapa-tıpa*; o-u keçidi: *apulet –apulet*; i-e keçidi: *şirit –şerit* və s.

Dil sistemindəki samit keçidləri türk dillərinin tarixi təkamülünün məhsuludur. Bu keçidlərin iki forması - üfqi və şaquli keçidlər türk dillərinin inkişafında təzahür olunma imkanlarına görə fərqlənirlər.

Semasioloji hadisələrdən biri də hərbi metaforaların mövcudluğu. Müxtəlif diskurslarda hərbi metaforalardan da istifadə olunur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin üçüncü paragrafi “**Müasir siyasi diskursda hərbi terminlərin işlənmə xüsusiyyətləri**” adlanır. Hərbi-siyasi diskursda kommunikativ strategiya reallaşır, hərbi terminlər kommunikativ effekt yaradır, nitqdə müəyyən

aqressiya yarana bilir.

Hərbi diskurslarda və mətnlərdə bir sıra terminlərin mətni formalaşdırması müəyyənləşdirilmişdir. Məs.: “*Marş*” sözü yürüş, hərbi manevr mənalığında istifadə olunur. Lakin hərbi əmr kimi bir çox mətnlər bu sözün köməyiylə formalaşır: *Marş! İki addım irəli marş!, Addımla marş!, Marş!*

Eləcə də siyasi diskurs qeyd etdiyimiz kimi hakimiyyət, ideologiya, idarəetmə ilə bağlı dilin, nitqin, mətnlərin istifadə formasıdır. Azərbaycan Respublikası 44 günlük müharibə nəticəsində öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi nəticəsində Azərbaycan dilinin lüğət fondu xeyli zənginləşmiş, leksik sistemə çoxlu sayda yeni sözlər, terminlər, o cümlədən hərbi terminlər daxil olmuşdur. Bu dövrdə düşməni sarsıdan təkəcə Azərbaycan Ordusunun hərbi qüvvələri deyildi, eyni zamanda İlham Əliyevin siyasi diskursun bariz nümunəsi olan “Biz bir yumruq kimi birləşdik. Bu yumruq – Dəmir Yumruqdur!”, “Dəmir Yumruq yerindədir!” - ifadəsi hərbi siyasi diskursun ən yaxşı ifadə formasına çevrildi¹².

Diskurs mühitində hərbi-aviasiya terminləri ilə rastlaşmaq olur. Azərbaycan dilində fransız mənşəli “pilot” sözü ilə “pilotaj” sözü “uçucu aparatları idarə etmək məharəti; təyyarə ilə manevr etmə; yüksək pilotaj” mənasında işlənir. Türk dilində “pilot” termini ilə bağlı xeyli sayda terminoloji vahidlər yaradılmışdır: *askeri pilot, avçı pilotu, ballon pilotu* və s.

Diskursda artilleriya terminləri də geniş yayılmışdır. Bunların böyük əksəriyyəti düzəltmə və söz birləşməsi biçimindədir: *topçu takımı, yantakımı (yan mexanizm)* və s.

Hərbi diskurslarda rast gəlinən radiotexnika terminləri öz forma və məna tutumu ilə fərqlənir. *Takat* (Azərbaycan dilində güc, taqət) sözündən bir sıra radiotexnika terminləri yaradılmışdır: *göndərmə takati, işitme takati, mürsilə takati*.

Tədqiq olunan sahədə hərbi-inzibati (idarə) leksika da üstünlük təşkil edir. Hərbi-inzibati leksikanın türk dilində yayılması bir sıra ekstralinqvistik faktorlarla bağlıdır. Bu strukturun zəngin

¹² <https://president.az/az/articles/view/48793>

terminologiyası formalaşmışdır. Rütbə və vəzifə adları, hərəkət və fəaliyyətin növlərinə dair terminlər və s. Hərbi idarə və təşkilat adlarını əks etdirən mənə yükü daha mürəkkəbdir. Hərbi sahədə təşkilat adları da mühüm yerlərdən birini tutur: *Azərbaycan Silahlı Qüvvələri, Azərbaycan Quru Qoşunları* və s.

Hərbi leksik vahidlərin yaranmasında yeni dövrün hadisə və prosesləri də öz təsirini göstərir: *Qarabağ müharibəsi, Aprel döyüşləri, Ağdərə döyüşü, Tovuz döyüşü, Şuşanın azad edilməsi* və s.

Hərbi adların numerativ sözlərlə birgə işlənməsi mənaya təsir edir. Hərbi sahədə *piyada, süvari, nəfər* və s. numerativ sözlərə rast gəlmək olur. Məs.: 1919-cu ilin sonlarında 25 minlik Azərbaycan ordusu *iki piyada və bir süvari diviziyadan* ibarət idi.

Hərbi söz və terminlərin mənə xüsusiyyətlərini əks etdirən vasitələrdən biri də arqolardır ki, əsgərlər, gizirlər, zabitlər tərəfindən gizli anlaşıma vasitəsi kimi işlədilir. Hərbi arqolar, əsasən 3 yolla: *milli dilə məxsus sözlərə gizli şərti mənə verməklə, qondarma sözlər hesabına və əcnəbi sözlərin köməyi ilə əmələ gəlir: hür general* (tərxis olunan əsgər), *tenekeci* (tankçı əsgərlərə verilən ad), *dede* (bir ilini başa vurmuş əsgər) və s.¹³

Hərbi leksikanı mənə cəhətdən zənginləşdirən vasitələrdən biri də onların idiomatik vahidlərin tərkibində işlənməsidir. Hərbi sahədə idiomatik hərbi ifadələr mənaca sözün ekvivalenti kimi çıxış edir. Nitqi, diskursu canlı, obrazlı edən hərbi idiomatik ifadələr üslubi vasitələrdən biri olub, siyasi söhbətlərdə xüsusi funksiya kəsb edir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin dördüncü paragrafı “**Hərbi terminləri əks etdirən lüğətlərin leksikoqrafik təhlili**” adlanır. Həm türk dilində, həm də Azərbaycan dilində lüğətçilik işi əsas etibarilə iki aspektdə görülür: 1) leksikoqrafiyanın nəzəri əsasları müəyyənləşdirilir; leksikoqrafiyanın praktik işləri təyin edilir.

“Türkçe sözlük”də hərbi terminlər haqqında müfəssəl məlumat verilir, türk dilində olan söz və teminlərin hamısını əhatə edir. Burada tematik prinsip bu lüğətdə gözlənilmişdir.

“Türkcə-azərbaycanca hərbi lüğət”də hərbi terminlərin veril-

¹³ Bingölçe, F. Asker Argosu Sözlüğü /F.Bingölçe. – İstanbul: Alt Üst yayınları, – 2005. – 135 s.

məsində əlifba-yuva sistemindən istifadə olunur. Türk dilinə məxsus sözdən sonra onun Azərbaycan dilində olan qarşılığı verilir. Tərcümə olunan vahiddən sonra mürəkkəb quruluşlu sözlər gəlir.

Tərtibat işində müxtəlif sistemlər tətbiq olunur. Əlifba sırası ilə düzülüş lüğətlərin tərtibində geniş istifadə olunur. Qruplaşdırma prinsipi də morfoloji-sintaktik əlamətlərinə əsasən sistemləşdirilir. “Yuva” prinsipi hərbi vahidlərin söz düzəldici və semantik paradigmalarını bir yerə yığmağa və konkret ifadə etməyə imkan verir. Həmin prinsiplərdən istifadə zamanı terminlərin ümumi semantik əsası üzə çıxarılır, anlayış və məfhumların qarşılıqlı əlaqəsi daha dəqiq izlənilir və bəzən etimoloji xüsusiyyətlər də aydın müşahidə olunur. Amma bu prinsipin nöqsanları da mövcuddur. Həmin prinsip lüğətdən istifadə qaydasını çətinləşdirir, lazım olan hərbi termini tapmaq üçün çox vaxt tələb edir.

Hərbi terminləri lüğətlər üçün seçərkən 3 əsas prinsip fərqləndirilir: normativlik, ciddi sinxronluq və müəyyən məqsədə yönəlmə. 1920-ci illərdə hərbi lüğətlərdən alınma sözlərin təmizlənməsi ilə bağlı qərar qəbul olunur. Alınma sözlərin əvəzinə türk ekvivalentlərindən istifadə olunması məsələsi qaldırılır, yeni hərbi leksika formalaşır.

Qloballaşma prosesi ilə bağlı olaraq texniki hərbi terminlər ingilis dilindən dillərə daxil olur. XXI əsrdə türk dilinin inkişafı nəticəsində lüğətlərdə hərbi mövzu geniş əhatə olunur. Yeni texnologiya, yeni tip silah adları, yeni tip hərəkətverici və təkanverici qüvvə, mexanizm (motor, mühərrik və s.) formalaşır və bunlar türk dilinin yeni hərbi leksikasında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatın əsas qənaətlərini ümumiləşdirən “**Nəticə**” verilmişdir.

1. Tədqiqatda Azərbaycan və türk dillərində hərbi sahə üzrə terminoloji leksika diaxron-sinxron planda müqayisəli tədqiqata cəlb edilmiş və hərbi leksika, hərbi terminologiya, hərbi leksik-terminoloji vahidlər və s. anlayışların sərhədləri dəqiqləşdirilmişdir. Araşdırmadan aydın olur ki, bu terminlərin hər biri spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

2. Tədqiqat göstərir ki, istər elmi-texniki, istərsə də dövlətlər, ölkələr arasında hərbi münasibətlər inkişaf etdikcə müqayisə olunan

dillərin hərbi leksikası da inkişaf edərək zənginləşmiş və təkmilləşmişdir. Tədqiq edilən iki qohum dildə hərbi leksikanın zənginləşməsinə elmi-texniki tərəqqi, beynəlxalq hərbi-siyasi əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlər mühüm təsir göstərir. Bu proses son əsrdə xüsusilə intensivləşmiş, hər iki dilin hərbi terminologiyası həm daxili, həm də alınma baza əsasında inkişaf etmişdir.

3. Hərbi leksikada hərbi anlayışların mühüm hissəsi semantik transformasiya nəticəsində yaranır. Həm türk, həm də Azərbaycan dilində hərbi terminlərin bir çoxu bu dillərin öz daxili bazası əsasında semantik qanunauyğunluğa əsaslanmaqla formalaşmışdır. Hərbi terminlər həm ümumişlək sözlərdən, həm də xüsusi hərbi anlayışlardan formalaşaraq milli və ümumtürk layları özündə birləşdirir.

4. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, hərbi leksika özünəməxsus struktur, semantik, leksik və funksional xüsusiyyətlərə malikdir, türk və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını özündə əks etdirir. Ənənəvi hərbi leksika müqayisə olunan dillərdə lüğət tərkibinin passiv fonduna aiddir. Bir çox hərbi sözlər funksional planda tematik baxımdan tarixizm və arxaizmlərdən ibarətdir, bunlar dilin lüğət tərkibinin passiv hissəsini təşkil edir. Hər iki dildə hərbi leksik layın leksik-semantik qrupu nominativ xarakter daşıyır.

5. Hər bir dildə terminlər, o cümlədən hərbi leksik-terminoloji vahidlər xüsusi yanaşma və diqqət tələb edir, çünki hərbi sahə ilə əlaqədar leksik-terminoloji vahidlər konkretlik, dəqiq sərhəd, digər sahələrə aid anlayış və dil vahidlərindən fərqlənir. Tədqiqatda müşahidə edilən belə anlaşılmazlıqlara elmi münasibət bildirilmiş, lüğətlərdə öz əksini tapan terminlərin standartlaşma yolları müəyyənləşdirilmişdir.

6. Müqayisə edilən dillərdə hərbi termin yaradıcılığı aktivliyi ilə fərqlənir və bu fəal proses bütövlükdə çağdaş türk dillərinin ortaq hərbi terminologiyasının yaradılmasına imkan verir. Türk və Azərbaycan dillərində hərbi leksika ən qədim epoxada formalaşmış, ümumtürk dövrünün (Orxon-Yenisey abidələri) lüğət tərkibini əks etdirmiş və həmin abidələrdə müxtəlif fonetik variantlar, çox saylı derivatlar, keçid mənaları, paremiyalarla təsbit olunmuşdur.

Araşdırılan leksika Türk və Azərbaycan dilinin bir neçə tarixi-genetik layında nəzərdən keçirilmişdir: ümumtürk, milli və alınmalar.

7. Hərbi leksikanın ən böyük layı ümumtürk təbəqəsidir. Bu praktik cəhətdən hərbi işin silah adlarından tutmuş hərbi fəaliyyətin epizodlarına qədər bütün sahələrini əhatə edir. Hərbi leksikanın əsas leksik-semantik qruplar üzrə xarakterik təsnifi göstərir ki, dövlət səviyyəsində müstəqil ordu sistemi hər iki ölkədə yaradılmış, praktik olaraq bu sistemi əhatə edən milli hərbi terminologiya formalaşmışdır.

8. Alınma terminlər Azərbaycan və türk dillərinin hərbi terminologiyasında mühüm yer tutur. Bu dillərə hərbi leksik-terminoloji vahidlərin daxil olması müxtəlif istiqamətli olmuşdur. Türk dilinə Avropa dillərindən birbaşa beynəlmiləl fond vasitəsilə, Azərbaycan dilinə isə daha çox rus dilindən və ya bu dil vasitəsilə Avropa dillərindən keçmişdir və onlar ədəbi dilin fonetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışlar. Hazırda Azərbaycan dilinə beynəlmiləl hərbi terminlər birbaşa Avropa dillərindən daxil olur.

9. Müasir dövrdə müqayisə olunan dillərdə müxtəlif sahələrin leksik-terminoloji sistemlərində olduğu kimi, hərbi terminoloji sistemlərində də müntəzəm təkmilləşmə və zənginləşmə prosesi gedir. Həmin proses həm türk və Azərbaycan dillərinin bilavasitə öz kəlmələrindən müxtəlif vasitələrlə yeni hərbi söz, termin və söz birləşmələrinin əmələ gəlməsində, həm də türk dili üçün alman, ingilis, fransız dillərindən, Azərbaycan dili üçün sovet dönəmində məhz rus dilindən və rus dili vasitəsilə digər dillərdən hazır leksik-terminoloji vahidlərin alınaraq istifadə edilməsi özünü göstərir.

10. Həm türk, həm də Azərbaycan dilində eyni hərbi anlayışın ifadəsi üçün müxtəlif terminlərdən istifadə etmə halları müşahidə edilir. Bu problemin aradan qalxması üçün hər iki dildə hərbi terminlərlə bağlı geniş terminoloji, izahlı və ensiklopedik lüğətlər hazırlanmalıdır.

11. Müqayisə olunan dillərdə kalka prosesi üç formada aparılır: 1) mənbə dildə mövcud olan terminin bir hissəsi kalkalaşır; 2) bəzi hallarda leksik vahid kimi termin kalkalaşır; 3) mürəkkəb söz, yaxud söz birləşməsi formasında olan termin tam olaraq kalkalaşır.

12. Qısaltma şəklində olan hərbi leksik-terminoloji vahidlər səciyyəvi cəhətlərinə görə bir neçə qrupa ayrılmışdır: 1) türk dilləri üçün ümumi olan qısaltmalar, 2) ayrı-ayrı türk dillərinə xas olan qısaltmalar, 3) yalnız Azərbaycan dili üçün keçmiş postsovet məkanında var olan türkdilli xalqların dillərinə aid qısaltmalar, 4) müəyyən elm sahəsinə aid olan qısaltmaların hərbi sahəyə tətbiq olunması ilə işlənən qısaltmalar.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin çap olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Müasir Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin müqayisəli tədqiqi // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2015. № 4 (96), – s. 120-123.

2. Türk və Azərbaycan dillərində hərbi termin yaradıcılığı prosesi // – Bakı: Türk filologiyası, – 2016. № 1, – s. 56-60.

3. Функционализация военных терминов на тюркском и азербайджанском языках (Внутренняя динамика) // – Одесса: Науковий Вісник Міжнародного Гуманітарного Університету. Серія: Філологія, – 2018. Випуск 32, – s. 120-123.

4. Türk və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində hərbi terminlərin yeri // – Bakı: Türk filologiyası, – 2019. № 1, s. 69-76.

5. Variation of Military Vocabulary and Problems of General Meaning // – Київ: Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В.І.Вернадського. Серія “Філологія. Соціальні комунікації”, – 2020. Том 31 (70). № 3, – s. 14-19.

6. Turk və Azərbaycan dillərində hərbi terminalma prosesi // I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji Elmi-Mədəni Hərəkətdə Ortaq Dəyərlər və Yeni Çağırışlar” mövzusunda beynəlxalq konfransın Materialları (I hissə), – Bakı: – 14-15 noyabr, – 2016, – s. 256-261.

7. Qədim türk mənbələrində hərbi terminlər // “İslam həmrəyliyi-2017. Reallıqlar və perspektivlər” Respublika elmi-metodik konfransın materialları, – Bakı: – 2017, –s. 194-195.

8. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanında işlədilən hərbi terminlər // BDU-nun Şərqsünəşliq fakültəsinin 95 illik yubleyinə həsr olunmuş

“Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 2017, – s. 14-16.

9. Müasir Türk və Azərbaycan dillərində hərbi leksikanın mikrosahələri // Məhəbbət Mirzəliyevanın 70 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan Dilçiliyinin aktual problemləri ” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 28 oktyabr, – 2019, –s. 132-134.

10. Türk və Azərbaycan dillərində hərbi leksikanın təhlili // Azərbaycanda müasir ərəbşünaslığın banisi, əməkdar elm xadimi, professor Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: – 18-19 dekabr, – 2019. – s. 67-68.

11. Modern Türk və Azərbaycan dillərində alınma askeri terimlər // Ankara Beynəlxalq elmi araşdırmalar konfransı, – Ankara: – 4-7 oktyabr, – 2019. – s. 512- 517.

12. Issue of commonality of military terms in modern Turkic and Azerbaijani languages (Вопросы общности значений военных терминов в современных тюркских и азербайджанских языках) // Progress of the scientific world Proceedings of XXXIV International scientific conference, – San Francisco: – Nov 15, – 2018. – s. 57-61.

13. Azərbaycanın Vətən müharibəsi dövründə dilimizə daxil olan yeni hərbi terminlər // Görkəmli türkoloq-alim, professor Rüfət Rüstəmovun 80 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Türk dünyası: Şərqsünaslıq araşdırmalarında yeni elmi yanaşmalar” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: – 28 noyabr, – 2025. – s.19.

14. Концептуальная и коммуникативная роль военной терминологии в азербайджанском и турецком языках. // “Языки и литература в поликультурном пространстве. Международная Конференция, Российская Федерация, Алтайский государственный университет”– Барнаул – 24–26 февраля, – 2026. – с.110–117.

15. Müasir türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminləri əks etdirən lüğətlərlə bağlı leksikoqrafik təhlil. //– Bakı: Filologiya və

pedaqogika: elmi araşdırmalar. Beynəlxalq elmi jurnalı, – 2026. №2, – s. 25-31

16. Müasir Türk və Azərbaycan dillərində hərbi terminlərin nominasiya prinsipləri və vasitələri // – Bakı: – Terminologiya Məsələləri jurnalı, – 2026. №1, – s. 192-199

17. Роль кальки и аббревиатур в обогащении военной терминологии в современных турецком и Азербайджанском языках // Русскоязычие и би(поли) лингвизм в межкультурной коммуникации XXI века: когнитивно-концептуальные аспекты. Материалы XVIII Международной научно-практической конференции, – Пятигорск : 20 марта, – 2026. с.7- 10.

Dissertasiyanın müdafiəsi 26 May 2026-cı il tarixində saat 13:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 Aprel 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.04.2026
Kağız formatı: 60x84 16/1
Həcm: 35 993
Tiraj: 100